

10

આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર (International Trade)

આ પ્રકરણમાં તમે શું શીખશો ?

- 10.1 આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનો ધ્યાલ
- 10.2 મહત્વ
- 10.3 નિકાસ-વેપાર માટેનાં પ્રોત્સાહનો
- 10.4 આયાતવિધિ
- 10.5 નિકાસવિધિ
- 10.6 વિશ્વ વ્યાપાર સંગદન (WTO)ની ભૂમિકા
- 10.7 આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની સમસ્યાઓ

પ્રસ્તાવના

વિશ્વના જુદા જુદા દેશોમાં કુદરતી સાધનસંપત્તિની વહેંચણી અસમાન રીતે થયેલી છે. પરિણામે લોકોને પોતાની જરૂરિયાતો સંતોષવા બીજા દેશો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. એક દેશમાં અમૃક વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવું શક્ય ન હોય અથવા જરૂરિયાત કરતાં ઓટું થતું હોય અને બીજા દેશ પાસે તે અંગેની અનુકૂળતા હોય તો તે વસ્તુ બીજા દેશ પાસેથી આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર દ્વારા મેળવી શકાય છે. આ ઉપરાંત અમૃક વસ્તુઓ જે દેશમાં ઓછાં સાધનો, ઓછી મજૂરી અને ઓછા ખર્ચે સારી ગુણવત્તાવાળી બની શકે તેમ હોય તે વસ્તુઓ દેશમાં બનાવી જુદા જુદા દેશોમાં મોકલી એકબીજાની જરૂરી વસ્તુઓનો અદલો-બદલો કરવામાં આવે તો વિશ્વની સાધનસંપત્તિનો ઉત્પાદન-કાર્યમાં સારામાં સારો ઉપયોગ કરી શકાય. વિકસિત દેશો પાસે ઉદ્યોગો હોય અને અલ્યુવિકસિત દેશો પાસે કાચો માલ હોય તો બને વચ્ચેનો વેપાર અનિવાર્ય બને છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર વગરનું જગત કલ્પી શકાય તેમ નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર એ પ્રાચીન વ્યવસ્થા છે.

10.1 આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનો ધ્યાલ

જ્યારે કોઈ એક દેશના લોકો અને સંસ્થાઓ બીજા દેશના લોકો અને સંસ્થાઓ સાથે વેપાર કરે ત્યારે તે વેપારી પ્રવૃત્તિને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર કે વિદેશ વેપાર કહે છે.

થોમસના મત પ્રમાણે, “એક દેશની પેદાશોનો બીજા દેશ સાથે વિનિમય એટલે વિદેશ વેપાર.”

10.2 મહત્વ

(1) શ્રમ-વિભાજન અને વિશિષ્ટીકરણનો લાભ : વિશ્વના જુદા જુદા દેશો વચ્ચે કુદરતી સાધનસંપત્તિની અસમાન વહેંચણી થયેલી હોવાથી દેશની જરૂરિયાતની બધી જ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થતી નથી. જે દેશમાં જે વસ્તુનું ઉત્પાદન અનુકૂળ હોય તે વસ્તુ ઓછા ખર્ચે સરળતાથી ઉત્પન્ન કરી અન્ય દેશમાં નિકાસ કરી શકાય છે અને દેશની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ વિદેશમાંથી આયાત કરી શકાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને લીધે આયાતકાર દેશ અને નિકાસકાર દેશને શ્રમ-વિભાજન અને વિશિષ્ટીકરણનો લાભ મળે છે.

(2) અલ્યુવિકસિત દેશોનો વિકાસ : આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને કારણે વિદેશી ટેક્નોલોજી, આધુનિક સંચાલકીય જ્ઞાન, સંશોધનો, વિદેશી મૂરી વગેરેની આયાત કરી શકાય છે. અલ્યુવિકસિત દેશો અન્ય દેશો સાથે સહયોગના કરાર કરી ઉદ્યોગ-વંધા સ્થાપી દેશનો વિકાસ શક્ય બનાવી શકે છે.

(3) સાધનસંપત્તિનો મહત્તમ ઉપયોગ : વિશ્વના જુદા જુદા દેશોની સાધનસંપત્તિનો મહત્તમ ઉપયોગ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને લીધે શક્ય બને છે. દરેક દેશ પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે ટેક્નોલોજી, યંત્રો અને માનવશ્રમની આયાત કરીને પોતાનાં સાધનોનો મહત્તમ ઉપયોગ શક્ય બનાવે છે. વિવિધ દેશોમાં વસ્તા લોકો તેમના દેશની કુદરતી સંપત્તિનો ઉપયોગ તેમની આવહત મુજબ કરી ઉત્પાદન વધારે છે અને વધારાના ઉત્પાદનની નિકાસ કરે છે.

(4) સહાયક સેવાઓનો વિકાસ : આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને કારણે આયાત અને નિકાસ-વેપાર થતો હોવાથી વાણિજ્યવિષયક સહાયક સેવાઓ જેવી કે બેન્ક, વીમો, વખાર, સંદેશાબ્યવહાર, વાહનબ્યવહાર, આડતિયા વગેરે સેવાઓનો વિકાસ થાય છે.

(5) ભાવસપાટી સ્થિર રાખવા : આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર દ્વારા દેશમાં જે વસ્તુની વધુ પડતી છત હોય તેની નિકાસ કરી

ઘર્તા જતા ભાવને અટકાવી શકાય છે અને તે જ રીતે જે વસ્તુની અછત હોય તેની આયાત કરી વધતા જતા ભાવને અટકાવી શકાય છે. આમ, આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર દ્વારા ભાવસપાઠીને સ્થિર રાખી શકાય છે.

(6) ઊંચું જીવનધોરણ : આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં જુદા જુદા દેશો વચ્ચે હરીજાઈ થતી જેવા મળે છે. હરીજાઈમાં ટકી રહેવા ઉત્પાદકો પોતાની વસ્તુની કિમત ઓછી હોય અને વધુ સારી ગુણવત્તા રહે તે માટે પ્રયત્ન કરતા હોય છે. સારી ગુણવત્તાવાળી વસ્તુ નીચી કિમતે મળતાં લોકોનાં જીવનધોરણમાં સુધારો થાય છે.

(7) સંસ્કૃતિ, ફેશન અને જ્ઞાનનો વિનિમય : આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારથી જુદા જુદા દેશો એકબીજાના સંપર્કમાં આવે છે, એકબીજા વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત કરે છે અને એકબીજાની સંસ્કૃતિ સમજે છે, જેથી લાંબા ગાળે આંતરરાષ્ટ્રીય સુમેળ અને સંવાદિતા સાધી શકાય છે. આમ, જુદા જુદા દેશો વચ્ચે સંસ્કૃતિ, ફેશન અને જ્ઞાનનો વિનિમય થાય છે.

(8) આપત્તિમાં સહાયરૂપ : દુષ્કાળ, ધરતીકંપ, રોગચાળો, વાવાળોડું વગેરે જેવી કુદરતી કે માનવસર્જિત આપત્તિઓમાં વસ્તુનો પુરવડો ખોરવાય છે, ત્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું મહત્વ વિશેષ હોય છે. ભારત જેવા દેશમાં મોટા ભાગે કૃષિ વરસાદ પર આધારિત હોય છે. જો પૂરતા પ્રમાણમાં વરસાદ ન પડે તો કૃષિ નિષ્ફળ જાય છે. આવા સમયે વિદેશથી અનાજની આયાત કરી દુષ્કાળ જેવી કુદરતી આપત્તિનો સામનો કરી શકાય છે.

(9) વિશ્વ એક બજાર : ઔદ્યોગિક રીતે વિકસિત અને સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રો ઊંચી ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ કરી મોટા પાયા પર ઉત્પાદન કરે છે. આ ઉત્પાદનને વેચવા માટે સતત નવાં બજારો શોધવા પ્રયત્નો કરે છે અને તે માટે દેશની સીમાઓ ઓળંગે છે. પરિણામે આંતરરાષ્ટ્રીય બજાર વિકસે છે. આમ, વિશ્વના ઘણા બધા દેશો આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં પ્રવેશે છે. જેથી વિશ્વ એક બજાર બને છે.

10.3 નિકાસ-વેપાર માટેનાં પ્રોત્સાહનો

દેશમાં જરૂરી અને અનિવાર્ય પેદાશોની માંગ સામે પુરવડો જાળવી રાખવા, દેશની સુરક્ષા માટે તથા આર્થિક વિકાસ માટે આયાત કરવી પડે છે. આયાતી પેદાશો અને સેવાની ચુકવણી હૂંડિયામણમાંથી કરવી પડે છે. હૂંડિયામણ મેળવવા અને અર્થકારણની સ્થિરતા તેમજ સલામતી માટે નિકાસ કરવી પડે છે, જેથી હૂંડિયામણ કમાણી થાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં દરેક દેશ નિકાસોને પ્રોત્સાહન આપે છે. દેશમાંની પેદાશો વિદેશી આયાતકારોને સસ્તી, ઊંચી ગુણવત્તાવાળી અને માગે ત્યારે મળે તે માટે જે કોઈ પ્રોત્સાહનો નિકાસકારોને આપવામાં આવે તેને નિકાસ-પ્રોત્સાહનો કહે છે. નિકાસ-પ્રોત્સાહન આપવાની જવાબદારી મહંદશે સરકારની હોય છે. આવાં પ્રોત્સાહનો સરકારી હોવાથી તેનાં માથમો પણ સરકારી હોય છે.

નિકાસ-પ્રોત્સાહનનાં વિવિધ માધ્યમો

વેપારી	નાણાકીય	સંકલિત	નાણાકીય	બિનઆર્થિક	વિશ્વિષ્ટ	નિકાસ
સંબિંદિ	અને	અને	સવલતો	સગવડો	આર્થિક	પ્રક્રિયા
આર્થિક	સુશ્રાવિત		અને		વિસ્તારો	વિસ્તારો
ઉત્તેજન	આર્થિક		સેવાઓ			
વળતર	પ્રોત્સાહન					

(1) વેપારી સંબિંદિ : વેપારી સંબિંદિનો માધ્યમ દ્વારા નિકાસ-પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. રાજકીય દિઝિટેન્શન એકબીજાને અનુકૂળ હોય તેવા દેશોના રાજકારણીઓ આ માધ્યમ દ્વારા વેપારી સંબિંદિ કરે છે. આ વેપારી સંબિંદિ મુજબ કોઈ એક અથવા વધારે દેશો અન્ય કોઈ એક કે વધારે દેશોની પેદાશ અને સેવાઓની આયાત કરશે અથવા તેને અગ્રિમતા આપશે તેવો કરાર કરે છે.

(2) નાણાકીય અને આર્થિક ઉત્તેજન વળતર : નાણાકીય અને આર્થિક ઉત્તેજન વળતરના માધ્યમ દ્વારા નિકાસ-પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવામાં આવે છે. આ માધ્યમનો ખૂબ જ મોટા પ્રમાણમાં અને લાંબા સમયથી ઉપયોગ થાય છે. આ યોજના અનુસાર -

(a) નિકાસકારને નક્કી કરેલા દરે સીયું વળતર આપવું.

(b) નિકાસપાત્ર પેદાશો પરના વેચાણવેરા અને આબકારીવેરા નહિ લેવા કે ઓછા લેવા.

(c) નિકાસની આવકને સંપૂર્ણ કે અંશતઃ આવકવેરામાંથી મુક્તિ આપવી.

(d) નિકાસની પેદાશોનો કાચો માલ, અન્ય સાધનો અને વીજળી સસ્તા ભાવે આપવી વગેરે જેવાં ઉતેજન વળતરો આપવામાં આવે છે.

(3) સંકલિત અને સુગ્રથિત આર્થિક પ્રોત્સાહનો : આ યોજનામાં નક્કી કરેલી રકમની અથવા નક્કી કરેલી પેદાશની નિકાસ કરવામાં આવે તો તેના બદલામાં મળેલા વિદેશી હૂંડિયામણના નક્કી કરેલા પ્રમાણમાં આયાત કરવાનો હક આપવામાં આવે છે. નિકાસ ખાતરી આપવાના બદલામાં -

(a) રાહત દરે જમીન પ્રાપ્ત કરીને તેના ઉપર નિકાસપાત્ર પેદાશોનું ઉત્પાદન કરવું.

(b) કારખાનાં સ્થાપવાનો લાભ

(c) કરવેરા અને અન્ય નિયંત્રણોમાંથી મુક્ત એવા મુક્ત વેપાર વિસ્તારમાં કારખાનાં ઊભા કરવાના બદલામાં બધી જ અથવા નક્કી કરેલા પ્રમાણમાં પેદાશો નિકાસ કરવી વગેરે જેવાં પ્રોત્સાહનો પૂરાં પાડવામાં આવે છે.

(4) નાણાકીય સવલતો અને સેવાઓ : નાણાકીય સવલતો અને સેવાઓના માધ્યમ દ્વારા નિકાસ-પ્રોત્સાહન પૂરા પાડવામાં આવે છે જેમકે,

(a) નિકાસકારોને પેદાશની જે દિવસે નિકાસ કરે તે જ દિવસે બિલનાં નાણાં પ્રાપ્ત થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી.

(b) હૂંડિયામણ-દરના ફેરફાર સામે રક્ષણ આપવું.

(c) આયાતકારને સરળતાથી માલ પ્રાપ્ત થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી.

(d) આયાતકારની નાણાકીય સંખ્યરતા તપાસીને તેના જમીન તરીકેની સેવા પૂરી પાડવી વગેરેનો સમાવેશ નાણાકીય સવલતો અને સેવાઓના માધ્યમમાં થાય છે.

(5) બિનઆર્થિક સગવડો : નિકાસકારોને સીધી આર્થિક મદદ કરવાને બદલે બિનઆર્થિક સગવડો દ્વારા પણ પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે જેમકે,

(a) નિકાસ માટે જરૂરી માહિતી પૂરી પાડવી.

(b) નિકાસપાત્ર પેદાશોનું ઉત્પાદન કરવા માટે જરૂરી તાલીમ પામેલા માણસો તૈયાર કરવા માટે પ્રશિક્ષણ અને તાલીમની વ્યવસ્થા કરવી.

(c) નિકાસકારો વચ્ચે સ્પર્ધા યોજ સૌથી વધુ નિકાસ કરે તેનું બહુમાન કરવું.

(d) નિકાસ બજારોની માહિતી આપવી.

(e) નિકાસ પેદાશોનું ઉત્પાદન કરતા કારખાનામાં હડતાલ અને તાળાબંધીને ગેરકાયદેસર જાહેર કરવા વગેરે જેવાં અનેક બિનઆર્થિક નિકાસ પ્રોત્સાહનો આપવામાં આવે છે.

(6) વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તાર : **SEZ (Special Economic Zone)** : વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તાર અંગેનો કાયદો સંસદ દ્વારા 2005માં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો અને 10મી ફેબ્રુઆરી, 2006ના રોજથી તે અમલી બન્યો છે.

વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તાર એ એક એવો ભૌગોલિક વિસ્તાર છે કે જેમાં આર્થિક કાયદાઓ દેશમાં પ્રવર્તતા અન્ય કાયદાઓ કરતાં વધુ ઉદાર હોય છે. વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તારની શ્રેણી અન્વયે અનેક વિશિષ્ટ વિસ્તારો આવરી લેવામાં આવે છે જેમાં,

(a) નિકાસ પ્રોસેક્સિંગ વિસ્તાર (b) મુક્ત વેપાર વિસ્તાર (c) મુક્ત બંદરો (d) ઔદ્યોગિક વસાહતોનો સમાવેશ થાય છે. જેનો મુખ્ય હેતુ પ્રત્યક્ષ સ્થાનિક અને વિદેશી મૂડીરોકાણને આકર્ષવા ઉતેજન આપવું તથા આ વિસ્તારમાં માળખાકીય સવલતોનો વિકાસ કરવો વગેરે જેવાં પ્રોત્સાહનો પૂરા પાડે છે.

વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તારમાં ઔદ્યોગિક એકમોને ચીજવસ્તુઓની નિકાસવૃદ્ધિ માટે જરૂરી પ્રોત્સાહનો જેવાં કે, કસ્ટમ જ્યુટી, કેન્દ્રીય આબકારી જકાત, સેવા કર, કેન્દ્રીય વેચાણવેરા તથા સિક્યુરિટી ટ્રાન્జેક્શન ટેક્સમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવે છે. સ્થાનિક અને વિદેશી મૂડીરોકાણને આકર્ષવા ઉતેજન આપવું તથા આ વિસ્તારમાં માળખાકીય સવલતોનો વિકાસ કરવો વગેરે જેવાં

(7) નિકાસ-પ્રક્રિયા વિસ્તાર : EPZ (Export Processing Zone) : ભારત સરકારે નિકાસ વેપાર માટેનાં પ્રોત્સાહનો માટે દેશના જુદા જુદા વિસ્તારોમાં નિકાસ-પ્રક્રિયા વિસ્તારની સ્થાપના કરી છે. નિકાસવૃદ્ધિ દ્વારા મોટા પ્રમાણમાં હૂંડિયામણ મેળવવા માટેનો આ પ્રયત્ન છે. નિકાસ-પ્રક્રિયા વિસ્તાર અને મુક્ત વેપાર વિસ્તાર પરસ્પરના પર્યાય છે. ભારત સરકારે જોહેર કરેલી નીતિ હેઠળ કંડલા, સાન્તાકુજ (મુંબઈ), ફાલ્ટા, નોર્ડિઝ, કોચ્ચીન, ચેનાઈ, વિશાખાપણનમ, દ્વારકા પાસે કોસીન્ડ્રા તથા ભરૂચ પાસે દહેજ એમ વિવિધ સ્થળે મુક્ત વેપાર વિસ્તાર (Free Trade Zone) સ્થપાયા છે.

નિકાસ-પ્રોત્સાહન માટે મુક્ત વેપાર વિસ્તારમાં આબકારી જકાત, દેશની અંદરના અને પરદેશ સાથેના નાણાકીય વ્યવહારો પરનાં નિયમન અને મજૂરોને લગતા કેટલાક કાયદાનાં નિયમનો હળવા હોય છે. આવા વિસ્તારોમાં ઉદ્યોગો ચલાવવા માટે પ્રાથમિક સુવિધાઓ જેવી કે રસ્તા, વીજળી, પાણી, સંદેશાય્વહારની સગવડો, ઊંચી ગુણવત્તાવાળો કાચા માલનો પુરવઠો સતત મળી રહે તેવી ખાતરી આપવામાં આવે છે.

નિકાસ-પ્રક્રિયા વિસ્તારોમાં સરકાર નિકાસકારોને નિકાસ અંગેની અધ્યતન અને વિવિધ માહિતી પૂરી પાડે છે. વિદેશોમાં વિવિધ પેદાશોના બજારની સ્થિતિ, નિકાસ માટે રાજકીય પરિસ્થિતિ, વાહનોની અવર-જવરની સુવિધાઓ વરેરેની માહિતી પૂરી પાડવામાં આવે છે.

10.4 આયાતવિધિ (Import Procedure)

આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર એટલે આયાત અને નિકાસનો વેપાર. ભારતમાંથી વિદેશમાં માલ મોકલવામાં આવે તો તે ભારત માટે નિકાસ કરી કહેવાય, જ્યારે વિદેશમાંથી ભારતમાં માલ આવે ત્યારે તે ભારત માટે આયાત કરી કહેવાય. આયાત અને નિકાસ વેપારની વિધિ જુદી જુદી હોય છે. જુદા જુદા દેશોમાં આયાતવિધિ પણ જુદી જુદી હોય છે. ભારતમાં માલની આયાત કરવા માટેની વિધિ નીચે મુજબ છે :

(1) આયાત પરવાનો મેળવવો : સરકારે બહાર પાટેલી આવશ્યક ચીજવસ્તુ અને સેવાઓની યાદીમાંથી વસ્તુની આયાત કરવી હોય તો સામાન્ય પરવાનો (OGL - Open General Licence) મેળવવો પડે છે. જે ખૂબ જ સરળ છે. આ યાદી સિવાયની વસ્તુની આયાત કરવી હોય તો આયાતકારે આયાત વેપાર નિયામકને અરજી કરવી પડે છે. અરજીમાં આયાતકારનાં નામ, સરનામાં, માલની સંપૂર્ણ વિગત, આયાતકારની આર્થિક સ્થિતિ, માલ કયા દેશમાંથી આયાત કરવાનો છે તે દેશનું નામ વગેરે દર્શાવવામાં આવે છે. અરજીની વિગતો તપાસતાં અધિકારીને સંતોષ થાય તો આયાત પરવાનો આપે છે. આયાત કરવા માટે જો ક્વોટા પદ્ધતિ અમલમાં હોય તો આયાતકારને નિશ્ચિત ક્વોટા દર્શાવતું ક્વોટા પ્રમાણપત્ર પણ આપવામાં આવે છે.

(2) હૂંડિયામણ મેળવવાની વ્યવસ્થા કરવી : વિદેશથી માલની આયાત કરવાની હોય ત્યારે ચુકવણી વિદેશી હૂંડિયામણમાં કરવાની હોય છે. વિદેશી હૂંડિયામણ ઉપર રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાનાં નિયંત્રણો છે. રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાને અરજી કરતાં પહેલાં જે બેન્કને હૂંડિયામણનો વેપાર કરવાની સરકારે પરવાનગી આપી હોય તે બેન્કને અરજી કરવી પડે છે. આયાત પરવાનાને આધારે બેન્ક આયાતકારના અરજીપત્રક ઉપર શોરો કરી આપે છે. ત્યાર બાદ રિઝર્વ બેન્ક હૂંડિયામણ મંજૂર કરે છે. અરજીપત્રકમાં વર્તમાન ચલાણદર પ્રમાણે કયા દેશનું કેટલું ચલાણ જોઈએ તે અમેરિકન ડોલરમાં દર્શાવવું પડે છે.

(3) ઓર્ડર મૂકવો : આયાત પરવાનો અને હૂંડિયામણની કાર્યવાહી પૂરી થયા પછી આયાતકાર, નિકાસકાર દેશના જુદા જુદા ઉત્પાદકો અને નિકાસકારો પાસેથી માલની વિગત, કિમત તથા અન્ય શરતોની માહિતી મેળવે છે. જે ઉત્પાદક કે નિકાસકારની શરતો અનુકૂળ લાગે તેને ઓર્ડર આપે છે. આયાતકાર માલની આયાત અંગેનો જે ઓર્ડર આપે તેને 'ઇન્ટેન્ટ' કહે છે. ઇન્ટેન્ટમાં માલની વિગત, કિમત, પોકિંગ, વીમો, ટ્રાન્સપોર્ટ કંપનીનું નામ વગેરે બાબતોની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે.

(4) શાખપત્ર મોકલવું (L/C - Letter of Credit) : શાખપત્ર એટલે આયાતકાર વતી નિકાસકારને નાણાં ચુકવાની ખાતરી આપતો દસ્તાવેજ. નિકાસકાર આયાતકારની આર્થિક સંધરતા જાણવા માટે શાખપત્ર માગે છે. આયાતકારે પોતાની બેન્ક પાસેથી શાખપત્ર મેળવીને નિકાસકારને મોકલવું પડે છે. શાખપત્ર મળે એટલે નિકાસકારને નાણાં મળશે તેવી ખાતરી રહે છે.

(5) દસ્તાવેજો મેળવવા : નિકાસકાર માલની નિકાસ અંગેના જરૂરી બધા જ દસ્તાવેજો પોતાની બેન્ક મારફતે આયાતકારને મોકલી આપે છે. સામાન્ય રીતે બેન્ક મારફતે હૂંડીના સ્વીકાર સામેનો દસ્તાવેજ (D/A - Document against Acceptance) કે નાણાંની ચુકવણી સામે દસ્તાવેજ (D/P - Documents against Payment) મોકલે છે. જે આયાતકાર છોડાવે છે.

(6) માલપ્રાપ્તિનો ઓર્ડર મેળવવો : આયાતકારને મળેલા દસ્તાવેજોમાં બિલ ઓફ લેટિંગ એ માલની માલિકી દર્શાવતો દસ્તાવેજ છે. આ દસ્તાવેજ ઉપર નિકાસકાર શેરો મારીને આયાતકારને માલની માલિકીની તબદીલી કરે છે. આ દસ્તાવેજ જહાજ કંપનીના કાર્યાલયે રજૂ કરવાનો હોય છે. જહાજ મારફતે આવતા માલનો કબજો જહાજ કંપની પાસે હોય છે. જો આયાતકારે નૂર ભરવાનું હોય તો તે ભરી દેતાં બિલ ઓફ લેટિંગ ઉપર જહાજ કંપની શેરો મારીને જહાજના કપ્તાનને આયાતકારની તરફેણમાં માલ છૂટો કરવાનો આદેશ આપે છે જેના આધારે આયાતકાર માલ છોડાવી શકે છે.

(7) આયાત-જકાત ભરવી : વિદેશથી મંગાવવામાં આવેલા માલ ઉપર આયાતકારે જકાત ભરવી પડે છે. જ્યાં સુધી આયાત-જકાત ન ભરાય કે જકાતમુક્તિનું પ્રમાણપત્ર ન મળે ત્યાં સુધી આયાતી માલને બંદર બહાર લઈ જવા દેવામાં આવતો નથી. અલચીનું ભરતિયું (Consular Invoice) અને માલની ઉત્પત્તિના પ્રમાણપત્રને આધારે જો ઓછી જકાત ભરવાની હોય તો તે માટે બિલ ઓફ એન્ટ્રી નામનું પત્રક તૈયાર કરવું પડે છે. આ પત્રકમાં જહાજનું નામ, વિદેશમાં જે બંદરથી માલ ચાદરવામાં આવ્યો હોય તે બંદરનું નામ, નિકાસકારનું નામ, સરનામું, આયાતકારનું નામ-સરનામું અને માલની સંપૂર્ણ વિગતો દર્શાવવામાં આવે છે. આ પત્રકની વિગતોને આધારે જકાત નક્કી કરવામાં આવે છે. નક્કી કરેલ જકાત ભરપાઈ કરવામાં આવે એટલે જકાત અધિકારી બિલ ઓફ એન્ટ્રી પર તે માહિતી આપતો શેરો કરીને તે આયાતકારને આપે છે. જકાત ન ભરેલા માલને બોન્ડેડ ગોદામમાં રાખવામાં આવે છે.

(8) ડોક ચાર્જની ચુકવણી કરવી : આયાતકારે હવાઈમાર્ગ, જમીનમાર્ગ કે દરિયાઈ માર્ગ પૈકી જે માર્ગ માલ મંગાવ્યો હોય તે સ્થળે વાહન આવે ત્યારે તે સ્થળનો વપરાશ કરવા બદલ જે ખર્ચ ચુકવવા પડે તેને 'ડોક ચાર્જસ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ડોક ચાર્જસમાં જે-ને સ્થળ પરનાં સાધનો, સગવડો તથા વાહન ઉપરથી માલ ઉતારીને આયાતકાર માલનો કબજો મેળવે ત્યાં સુધીના તમામ ખર્ચોઓનો સમાવેશ થાય છે. ડોક ચાર્જસ ભરી દીધા પછી જે રસીદ આપવામાં આવે તેને ડોક રસીદ કહે છે.

(9) માલનો કબજો મેળવવો : આયાતકારે કરવાની તમામ કાર્યવાહી પૂર્ણ થયા બાદ માલનો કબજો મેળવે છે. માલનો કબજો નિશ્ચિત સમયગાળામાં બોન્ડેડ ગોદામમાંથી ખસેડવાનો રહે છે. જો તે માલ નિશ્ચિત સમયગાળામાં ખસેડવામાં ન આવે તો બોન્ડેડ ગોદામને વધુ સમય માટે ઉપયોગમાં લેવા માટે ભાડું તેમજ તેમજ ચુકવવું પડે છે.

10.5 નિકાસવિધિ (Export Procedure)

જ્યારે એક દેશનો વેપારી અન્ય દેશના વેપારીને માલ મોકલે ત્યારે તેણે અન્ય દેશમાં માલની નિકાસ કરી કહેવાય. જુદા જુદા દેશોમાં નિકાસવિધિ જુદી જુદી હોય છે. ભારતમાંથી માલ નિકાસ કરવાની વિધિ નીચે મુજબ છે :

(1) ઓર્ડર મેળવવો : આયાતકાર દ્વારા નિકાસકારને માલનો ઓર્ડર આપવામાં આવે છે. ઓર્ડરમાં માલની વિગત, જથ્થો, નક્કી થયેલી કિમત, પેકિંગનું સ્વરૂપ, માલ રવાના કરવાની તારીખ, વીમાની વિગત, જે વાહનબ્યવહારની સેવા દ્વારા માલ મોકલવાનો હોય તેની વિગત, બિલની રકમ ચુકવવાની પદ્ધતિ તથા નક્કી થયેલી શરતો વગેરે બાબતો દર્શાવવામાં આવે છે. ઓર્ડર મેળવતાં પહેલાં નિકાસકાર આયાતકારની આર્થિક સંધરતા, શાખ અને આનુષ્ઠાનિક બાબતો અંગેની માહિતી મેળવી લેતો હોય છે.

(2) નિકાસ પરવાનો મેળવવો : આયાત-નિકાસ અંકુશના કાયદા હેઠળ જે વસ્તુઓ આવતી હોય તે વસ્તુઓની નિકાસ કરવા માટે નિકાસકારે નિકાસ પરવાનો મેળવવો પડે છે. આ સિવાયની અન્ય વસ્તુઓની નિકાસ મુક્ત રીતે થઈ શકે છે; પરંતુ આ માટે પણ સામાન્ય પરવાનો મેળવવો પડે છે. પરવાનો મેળવવા માટે સરકારના વેપાર ખાતાને નિર્ધારિત પત્રકમાં અરજી કરવાની હોય છે. અરજીમાં નિકાસકારની સ્પષ્ટ ઓળખ, નિકાસની વિગતો અને આવકવેરા અને અન્ય વેરાની નિયમિત ચુકવણી કરવા અંગેની ખાતરી આપવી જરૂરી છે. જે ધંધાદારીઓ નિયમિત નિકાસ કરતા હોય તેમને સ્વાપિત નિકાસકાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(3) માલ એકઠો કરવો : નિકાસકારને નિકાસ પરવાનો મળે એટલે આયાતકારના ઓર્ડર પ્રમાણે માલ એકઠો કરે છે. નિકાસકાર જો ઉત્પાદક હોય તો ઓર્ડર પ્રમાણે માલનું ઉત્પાદન કરે છે અને જો વેપારી હોય તો ઓર્ડર પ્રમાણે માલ એકઠો કરે છે.

(4) હૂંડિયામણ અંગેની કામગીરી : 1991 પછીના આર્થિક સુધારાઓથી વિદેશી હૂંડિયામણ અંગેનાં ઘણાં નિયંત્રણો હળવા થયાં છે. નિકાસકારને તેના બિલની રકમ આયાતકાર તેના ચલણામાં અથવા અમેરિકન ડોલરમાં કરે છે. હૂંડિયામણની બાબતો ઉપર રિઝર્વ બેન્ક તથા તેના દ્વારા નિમાયેલી બેન્કો અને સંસ્થાઓ નિયંત્રણ રાખે છે. આથી નિકાસકારે આયાતકાર પાસેથી મળવાપાત્ર હૂંડિયામણનું પોતાના દેશના ચલણામાં રૂપાંતર કરવા રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાને અરજી કરવી પડે છે. આ અરજીમાં પોતાને કેટલું હૂંડિયામણ મળવાનું છે વગેરે અંગેની સંપૂર્ણ માહિતી જણાવવી પડે છે. આ અરજીની એક નકલ નિકાસકાર પોતાની જે બેન્ક કે સંસ્થા દ્વારા વ્યવહાર કરતો હોય તેને આપવી પડે છે.

(5) શાખપત્ર મેળવવું : માલની નિકાસ કરતાં પહેલાં નિકાસકાર પોતાના બિલની રકમની સલામતી માટે આયાતકારની આર્થિક સધ્યરતા તપાસે છે. તે માટે નિકાસકાર આયાતકારને પત્ર લખી તેની બેન્ક પાસેથી શાખપત્ર મંગાવે છે. કેટલીક વાર નિકાસકારની બેન્ક આ માટે પોતાની વિદેશમાં રહેલી શાખાને આ કામગીરી સોંપે છે અથવા અન્ય માધ્યમ દ્વારા આયાતકારની શાખ ભરોસાપાત્ર છે તે અંગેનું પ્રમાણપત્ર મેળવી આપે છે. તેને ‘શાખપત્ર’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(6) શિપિંગ ઓર્ડર મેળવવો : માલની નિકાસ દરિયાઈ માર્ગ કરવાની હોય તો નિકાસકારે જહાજ કંપનીનો સંપર્ક સાધવો પડે છે. જે કંપની નક્કી કરેલી તારીખે માલ પહોંચાડવાની તૈયારી બતાવે તેને માલ લઈ જવા અંગે અરજી કરવામાં આવે છે. આ અરજીમાં માલની વિગત જેવી કે - માલનો જથ્થો, વજન, કદ, માલ મોકલવાની તારીખ, કિંમત વગેરે જણાવવામાં આવે છે. ટૂંકમાં શિપિંગ ઓર્ડર એટલે પોતાના જહાજના કપ્તાનને તેમાં દર્શાવેલ માલ સ્વીકારવાનો જહાજ કંપનીએ કરેલો હુકમ. નિકાસકારે મોટા જથ્થામાં માલની નિકાસ કરવાની હોય ત્યારે આખું જહાજ ભાડે રાખવું હોય તો રાખી શકે છે તેને ‘ચાર્ટર’ કહે છે. જહાજ કંપની અને નિકાસકાર વચ્ચે આખું જહાજ ભાડે રાખવા માટે જે કરાર થાય છે તેને ‘ચાર્ટર પાર્ટી કરાર’ કહે છે.

(7) જકાતની ચુકવણી : દરેક નિકાસકારે જકાતની ચુકવણી કરવી પડે છે. જો જકાત ન ભરવાની હોય તો તે અંગેનું જાહેરનાનું નિર્ધારિત પત્રકમાં નિકાસકારે ભરી માલ જકાતમુક્ત હોવાનું પ્રમાણપત્ર જકાત અધિકારી પાસેથી લેવાનું હોય છે. જો માલ જકાતપાત્ર હોય તો નિકાસકારે શિપિંગ બિલ તૈયાર કરવાનું હોય છે. જેમાં આયાતકારનું નામ, સરનામું, માલની કિંમત, જથ્થો, વજન, માલ જે બંદરે ઉત્તારવાનો હોય તે બંદરનું નામ, જહાજ તથા જહાજ કંપનીનું નામ વગેરે વિગતો દર્શાવવી પડે છે. માલની કિંમત, જથ્થો વગેરેને આધારે જકાત અધિકારી જકાતની આકારણી કરે છે. જકાત અધિકારી શિપિંગ બિલ અને જરૂર લાગે તો માલની જાતતપાસ કરીને જકાત નક્કી કરે છે. નિકાસકાર જકાતની રકમ ભરે એટલે માલ બંદર ઉપર લઈ જવાની પરવાનગી મળે છે.

(8) માલનું પોકિંગ અને માર્કિંગ કરવું : આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં માલનું પોકિંગ ખૂબ જ મહત્વનું છે. માલ લાંબા અંતરે લઈ જવાનો હોવાથી હેરફેર દરમિયાન નુકસાન ન થાય, બેજથી બગાડી ન જાય તે રીતે પોકિંગ કરવું જોઈએ. કેટલીક વાર જહાજ કંપનીઓ નૂર નક્કી કરતી વખતે પણ માલના પોકિંગનું કદ વ્યાનમાં રાખે છે. જો આયાતકારે ઓર્ડરમાં પોકિંગ અંગે ખાસ સૂચના આપી હોય તો તે મુજબનું પોકિંગ કરવું જોઈએ. પોકિંગની ઉપર માલને લગતી અગત્યની વિગતોનું માર્કિંગ પણ જરૂરી છે. જેમાં આયાતકારનું નામ, સરનામું, નિકાસકારનું નામ અને સરનામું, માલ જે બંદરે ઉત્તારવાનો હોય તે બંદરનું નામ, માલનું વજન વગેરે વિગતો દર્શાવવામાં આવે છે.

(9) માલનો વીમો લેવો : દરિયાઈ માર્ગ નિકાસ કરવાની હોય ત્યારે દરિયાઈ જોખમો જેવાં કે દરિયાઈ તોફાનો, હવામાનથી માલને થતું નુકસાન, દરિયાઈ ચાંચિયાઓ દ્વારા થતી માલની લૂંટ વગેરેથી માલને થતા નુકસાન સામે આર્થિક વળતર મેળવવા માલનો વીમો લેવો પડે છે. વીમાંકની સાથે આ અંગેનો કરાર કરવામાં આવે છે. વીમા પોલિસી તૈયાર થાય એટલે કવર નોટના બદલામાં વીમાંકની પોલિસી આપે છે.

(10) કાર્ટિંગ ઓર્ડર મેળવવો : કાર્ટિંગ ઓર્ડર એટલે જહાજ પર માલ ચંદ્રાવવા માટેની પરવાનગી. કાર્ટિંગ ઓર્ડર મેળવવા માટે જે બંદરેથી માલ નિકાસ કરવાનો હોય તેના સત્તાવાળાઓને નિકાસકારે અરજી કરવી પડે છે. આ અરજીમાં

શિપિંગ બિલમાં દર્શાવેલી તમામ વિગતો ઉપરાંત જકાતની ચુકવણી કર્યાની વિગતો દર્શાવવામાં આવે છે. નિકાસકાર બંદર પરના ખર્ચ જેવા કે માલની હેરફેરનો ખર્ચ અને જહાજ પર માલ ચડાવવાનો ખર્ચ વગેરે ભરે ત્યારે નિકાસકારને કાર્ટિંગ ઓર્ડર આપે છે.

(11) કપ્તાન કે સાથીની રસીદ (Mate Receipt) : કાર્ટિંગ ઓર્ડરને આધારે માલ જહાજ ઉપર ચડાવવામાં આવે છે. જહાજના કપ્તાનનો પ્રતિનિધિ ‘મેટ’થી ઓળખાય છે. શિપિંગ બિલ મુજબ માલ છે કે કેમ તે મેટ ચકાસી વે છે. જ્યારે જહાજ પર માલ ચડાવવામાં આવે ત્યારે જહાજના કપ્તાન કે તેના પ્રતિનિધિ તરફથી માલ સ્વીકાર્ય અંગેની જે રસીદ આપવામાં આવે છે તેને સાથીની રસીદ કહે છે. જહાજનો કપ્તાન માલના પોકિંગની ખાતરી કરે છે. જો માલનું પોકિંગ યોગ્ય ન હોય કે માલ વહન માટે યોગ્ય ન હોય તો તેની રસીદમાં નોંધ કરવામાં આવે છે. આવી નોંધ કરેલ રસીદને ખામીવાળી રસીદ (Foul Receipt) કે ડાઈ ચીટ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જો બધી જ બાબતો યોગ્ય હોય તો ચોખ્ખી રસીદ આપવામાં આવે છે. જો સાથીની રસીદ ખામીવાળી હોય તો તેનો અર્થ એ થાય છે કે, જહાજમાં ચડાવવામાં આવતા માલનું ઓર્ડરમાં દર્શાવ્યા મુજબનું પોકિંગ નથી અને માલની હેરફેર દરમિયાન જો માલને નુકસાન થાય તો તે માટે જહાજ કંપની જવાબદાર રહેતી નથી.

(12) બિલ ઓફ લેડિંગ મેળવવું (Bill of Lading) : કપ્તાન કે સાથીની રસીદ એ માલ જહાજમાં ચડાવ્યા અંગેની પહોંચ છે. તે માલ લઈ જવા અંગેનો કરાર નથી. નિકાસકારને મળેલી કપ્તાનની રસીદ જહાજ કંપનીમાં રજૂ કરવાથી જહાજ કંપની દ્વારા બિલ ઓફ લેડિંગ નિકાસકારને આપવામાં આવે છે. બિલ ઓફ લેડિંગ એ નિકાસકાર અને જહાજ કંપની વચ્ચેનો કરાર છે. જે દ્વારા જહાજ કંપની એક બંદરથી બીજા બંદરે માલ મોકલી આપવાની ખાતરી આપતો દસ્તાવેજ છે. આ દસ્તાવેજમાં નિકાસકારનું નામ, જહાજનું નામ, નૂર, માલની વિગત, માલનો જથ્થો, કિમત, વજન, જે સ્થળેથી માલ લઈ જવાનો હોય તે બંદરનું નામ, હેરફેરની શરતો વગેરે દર્શાવવામાં આવે છે. બિલ ઓફ લેડિંગ એ મહત્વનો દસ્તાવેજ છે. તેની ત્રણ નકલો બનાવાય છે. એક નકલ જહાજ કંપની રાખે છે. બાકીની બે નકલો નિકાસકારને મોકલવામાં આવે છે. જેમાંથી એક નકલ નિકાસકાર આયાતકારને મોકલાવે છે. જેના આધારે આયાતકાર માલ છોડાવે છે.

(13) ઉત્પત્તિનું પ્રમાણપત્ર (Certificate of Origin) : માલ કયા દેશમાં ઉત્પન્ન થયો છે તે દર્શાવતા પ્રમાણપત્રને ઉત્પત્તિનું પ્રમાણપત્ર કહે છે. જુદા જુદા દેશો વચ્ચે થયેલા કરાર મુજબ જે-તે દેશ આયાત-જકાત પર રાહત આપે છે. આ કરાર હેઠળ રાહત મેળવવા માટે સૂચિત માલ કયા દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે તે અંગેના પ્રમાણપત્રની જરૂર પડે છે. આવું પ્રમાણપત્ર વેપારી મંડળો, ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ કે સરકાર પાસેથી મેળવી શકાય છે.

(14) વેપારી એલચીનું ભરતિયું (Consular Invoice) : નિકાસ કરેલો માલ આયાતકારના દેશમાં પહોંચે એટલે તેની ઉપર જકાત ભરવી પડે છે. જકાત ચુકવણી સરળ બનાવવા માટે વેપારી એલચીનું ભરતિયું એ મહત્વનો દસ્તાવેજ છે. આયાતકાર દેશના એલચી નિકાસકાર દેશમાં હોય છે. તેની પાસેથી નિકાસકાર માલની કિમત અંગેનું જે પ્રમાણપત્ર મેળવે છે તેને વેપારી એલચીનું ભરતિયું કહે છે. જેમાં માલનો જથ્થો અને કિમત જેવી બાબતો દર્શાવવામાં આવે છે, તેના આધારે જકાત વસૂલ કરવામાં આવે છે.

(15) દસ્તાવેજો મોકલવા : નિકાસકાર પોતાની બેન્ક મારફતે આયાતકારને ભરતિયું, વીમા પોલિસી અથવા કવરનોટ, બિલ ઓફ લેડિંગ, માલની ઉત્પત્તિનું પ્રમાણપત્ર, વેપારી એલચીનું ભરતિયું તથા હૂંડી વગેરે મહત્વના દસ્તાવેજો આયાતકારની બેન્કને મોકલે છે.

(16) નાણાંની વસૂલાત : નિકાસકાર માલનાં નાણાંની વસૂલાત માટે બેન્કને સૂચના આપે છે. ભરતિયામાં દર્શાવેલી રકમ વસૂલ કરવા નિકાસકાર આયાતકાર પર હૂંડી લાભે છે. આ હૂંડી સ્વીકાર સામેની (D/A) હોય કે ચુકવણી સામેની (D/P) હોઈ શકે છે. જો સ્વીકાર સામેની હૂંડી હોય તો નિકાસકારની બેન્ક આ હૂંડી આયાતકાર સમક્ષ રજૂ કરી તેનો આયાતકાર દ્વારા સ્વીકાર થતાં માલ અંગેના જરૂરી દસ્તાવેજો આપે છે પરંતુ જો તે નાણાંની ચુકવણી સામેની હોય તો હૂંડીનાં નાણાં પૂરેપૂરાં ચુકવાયાં પછી બેન્ક દસ્તાવેજો આપે છે. સ્વીકાર સામેની હૂંડીનાં નાણાં પાક્યા તારીખે બેન્ક વસૂલ કરીને નિકાસકારને મોકલી આપે છે. જ્યારે ચુકવણી સામેની હૂંડીનાં નાણાં નિકાસકારને મોકલી આપવામાં આવે છે.

10.6 આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર સંવિકરાર અને વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠનની ભૂમિકા

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે રાજકીય સમીકરણોમાં ફેરફાર થયા. યુદ્ધમાં રોકાયેલાં રાખ્યો આર્થિક રીતે ખુલાર થયાં. નવી રાજકીય પરિસ્થિતિમાં વિશ્વ સમુદ્ધાયને વેપારમાં અને અન્ય ક્ષેત્રે સહયોગ સાધવા એક સંગઠનની જરૂરિયાત ઉભી થઈ. જેના કારણે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર સંવિકરાર (GATT)ની શરૂઆત થઈ. દરેક દેશો પોતાની જરૂરિયાત અનુસાર નાકાબંધી-વાડાઓ ઊભો કર્યા પણ તેનાથી જોઈએ તેવો વિકાસ કરી શકાયો નહિ. પરિણામે ઉદારીકરણની જરૂરિયાત ઊભી થઈ અને વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન (WTO)ની શરૂઆત થઈ.

(1) **વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન : WTO (World Trade Organisation)** : વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠનનું કાર્ય આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના સંબંધોનું સંચાલન કરવાનું છે. જેથી સમગ્ર વિશ્વનો એક જ વ્યાપાર મંચ ઊભો થાય અને વैશ્વકીકરણનો માર્ગ અને વ્યાપ વધે. આ સંગઠનને સમર્થન આપતા વિશ્વના 104 દેશોએ હસ્તાક્ષર કર્યા છે. 1995ની 1 જાન્યુઆરીથી આ સંગઠને તેની વિધિસર કાર્યવાહી શરૂ કરી. ભારત આ સંગઠનનું પ્રારંભથી સભ્ય છે. વિશ્વ વેપાર સંગઠનની કાર્યવાહી અને વહીવટી વ્યવસ્થાને કારણે સેવાક્ષેત્રનો ઝડપી વિકાસ થયો છે. વીમા, બેન્કિંગ તથા વાહનવ્યવહાર ક્ષેત્રે જુદા જુદા દેશો વચ્ચે સરહદ રેખાઓ ભૂસાવા માંડી અને સમગ્ર વિશ્વ એક ગ્લાબલ વિલેજ (Global Village) બની ગયું છે. વિશ્વ બજાર વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠનને કારણે વિકસતું ગયું છે. આ સંગઠનને કારણે ખેતી, ઉદ્યોગો અને સ્વાસ્થ્યવિષયક સગવડોના ઉત્પાદનમાં વધારો કરી નિકાસોને વધુ વેગ મળવાની શક્યતાઓ વધી છે. શિક્ષણક્ષેત્રે વિદેશની યુનિવર્સિટીઓને ભારતમાં આવવાની તક સાંપરી છે. અમેરિકા, કેનેડા અને ઓસ્ટ્રેલિયા જેવા વિવિધ દેશોની યુનિવર્સિટીઓએ ગુજરાત સહિત ભારતનાં વિવિધ રાજ્યોમાં તેમના કેમ્પનું આયોજન કર્યું છે.

(2) **આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર સંવિકરાર : GATT (General Agreement on Trade and Tariff)** : ભારત સરકારે પોતાના દેશના ઉદ્યોગ-વંધાને વિદેશી પ્રવાહો સાથે જોડવા વિવિધ દેશો સાથે કરાર કર્યા છે તેને આંતરરાષ્ટ્રીય સંવિકરાર કહે છે.

1948માં જિનેવા ખાતે 23 રાખ્યો વચ્ચે આ કરાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ કરારનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને મુક્ત વેપારની દિશામાં લઈ જવા ઉપરાંત આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં વધારો કરી પ્રાદેશિક શ્રમ-વિભાજનને ઉત્તેજન આપવાનો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર સંવિકરાર એ વैશ્વકીકરણને અનુરૂપ મુક્ત વ્યાપારનીતિ છે. શાસનવ્યવસ્થા પણ સાનુકૂળ છે અને ભૌતિક સુવિધાઓ પણ ઝડપથી વિસ્તરતી જાય છે. વ્યાપાર જગતમાં નૂતન પ્રવાહો વિવિધ સ્વરૂપે ભારતમાં આકાર પામતા રહ્યા છે.

10.7 આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની સમસ્યાઓ

વિશ્વના જુદા જુદા દેશો વચ્ચે થતો વેપાર એટલે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં જુદા જુદા દેશોનાં વિવિધ નિયંત્રણો હોય છે. જેને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની સમસ્યાઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જે નીચે મુજબ છે :

(1) **ચલણની સમસ્યા** : જુદા જુદા દેશોનાં જુદાં જુદાં ચલણો હોવાથી સોદાની પતાવટમાં ચલણની મુશ્કેલી રહે છે. આયાતકાર અને નિકાસકાર પાસે વિવિધ હુંઠિયામણ અંગેની જરૂરી જાણકારી ન હોવાથી મુશ્કેલી રહે છે.

(2) **ભાષાની વિવિધતા** : વિશ્વના પ્રત્યેક દેશની ભાષા અલગ અલગ હોવાથી ભાષા અંગેની મુશ્કેલી નરે છે. જોકે અંગ્રેજ ભાષા આ મુશ્કેલી થોડે ઘણે અંશે દૂર કરે છે. તેમ છતાં હજુ પણ પણાત દેશો સાથેના વેપારમાં આ મુશ્કેલી રહે છે.

(3) **અંતરની મુશ્કેલી** : આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં બે દેશો વચ્ચે અંતર વધારે હોવાથી સંદેશાવ્યવહાર અને માલસામાનની હેરફર કરવા માટે ખૂબ સમય જાય છે.

(4) **પ્રતિબંધો અને અંકુશ** : આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં જુદા જુદા દેશો પોતાની રાજકીય નીતિ અને આર્થિક નીતિ અનુસાર અનેક પ્રકારનાં નિયંત્રણો મૂકે છે. સરકારનાં વધુ પડતાં નિયંત્રણોને કારણે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર અવરોધાય છે.

(5) **જોખમ** : મોટા ભાગનો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર દરિયાઈ માર્ગ થતો હોવાથી દરિયાઈ માર્ગ માલને હવામાનથી નુકસાન, માલ ડૂબી જવો, દરિયાઈ ચાંચિયાઓ દ્વારા માલની લૂંટ વગેરે જેવાં જોખમો રહેલાં હોય છે.

(6) કાયદાઓમાં તફાવત : જુદા જુદા દેશોના વેપારને લગતા કાયદાઓ જુદા જુદા હોય છે. તે સરળતાથી સમજવાની સમયા રહે છે.

(7) વેપારી સંપર્કનો અભાવ : આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં વેપારી સંપર્ક ઓછો હોય છે. બે દેશો વચ્ચેનું અંતર વધુ હોય ત્યારે વેપારીઓ એકબીજાથી તદ્દન અજાણ હોય છે. આયાતકાર અને નિકાસકાર વેપારી વચ્ચે પરસ્પર સીધો સંપર્ક ન હોવાથી ચુકવણી અંગે મુશ્કેલી રહે છે.

(8) તોલમાપની મુશ્કેલી : કેટલીક વાર જુદા જુદા દેશોનાં તોલમાપ જુદા જુદા હોવાથી તોલમાપ અંગેની સમયા જોવા મળે છે.

આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનો વચ્ચેનો તફાવત

અનુક્રમ નંબર	તફાવતના મુદ્દા	આંતરિક વેપાર	આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર
(1)	અર્થ	દેશની ભૌગોલિક સીમાઓની અંદર થતો વેપાર એટલે આંતરિક વેપાર. દા.ત., ગુજરાતનો ભારતનાં અન્ય રાજ્યો સાથે થતો વેપાર.	દેશની ભૌગોલિક સીમાઓની બહાર થતો વેપાર એટલે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર. દા.ત., ભારતનો વિશ્વના અન્ય દેશો સાથે થતો વેપાર.
(2)	ચલણ	સમગ્ર દેશમાં એક જ ચલણ હોવાથી નાણાંની ચુકવણી અને હિસાબી ગણતરીમાં મુશ્કેલી પડતી નથી.	જુદા જુદા દેશોમાં ચલણ જુદાં જુદાં હોવાથી નાણાંની ચુકવણી અને હિસાબી ગણતરીમાં મુશ્કેલી પડે છે.
(3)	કાયદા	વેપાર માટેના કાયદા સમગ્ર રાખ્યમાં એકસરખા હોય છે.	જુદાં જુદાં રાખ્યોમાં વેપાર માટેના કાયદા જુદા જુદા હોય છે.
(4)	ભાષાની મુશ્કેલી	આંતરિક વેપારમાં ભાષાની મુશ્કેલી નડતી નથી.	આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં ભાષાની મુશ્કેલી નડે છે.
(5)	સરકારી નિયંત્રણ	આંતરિક વેપારમાં સરકારી નિયંત્રણો ઓછાં હોય છે.	આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં સરકારી નિયંત્રણો વધુ હોય છે.
(6)	જોખમનું પ્રમાણ	જોખમનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે.	જોખમનું પ્રમાણ વધુ હોય છે.
(7)	અંતર	એક દેશ પૂરતું કાર્યક્ષેત્ર સીમિત હોવાથી અંતર ઓછું હોય છે.	જુદા જુદા દેશોમાં કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તૃત હોવાથી અંતર વધુ હોય છે.
(8)	વીમો	વીમો લેવો ફરજિયાત નથી.	વીમો લેવો ફરજિયાત છે.
(9)	જકાતની ચુકવણી	જકાતની ચુકવણી સરળ હોય છે અને જકાતના દર ઓછા હોય છે.	જકાતની વિધિ જટિલ હોય છે અને જકાતના દર વધુ હોય છે.
(10)	બજાર	બજાર સીમિત હોય છે.	બજાર વિસ્તૃત હોય છે.

આ પ્રકરણમાં તમે શું શીખ્યા ?

આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનો ખ્યાલ : જ્યારે એક દેશના લોકો અને સંસ્થાઓ બીજા દેશના લોકો અને સંસ્થાઓ સાથે વેપાર કરે ત્યારે તે વેપારી પ્રવૃત્તિને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર કહે છે.

મહત્વ : (1) શ્રમ-વિભાજન અને વિશેષીકરણનો લાભ (2) અલ્ય વિકસિત દેશોનો વિકાસ (3) સાધન-સંપત્તિનો મહત્વામ ઉપયોગ (4) સહાયક સેવાઓનો વિકાસ (5) બાવસપાટી સ્થિર રાખવા (6) ઊંચું જીવનધોરણ, (7) સંસ્કૃતિ, ફેશન અને જ્ઞાનનો વિનિમય (8) આપત્તિમાં સહાયરૂપ (9) વિશ્વ એક બજાર.

નિકાસ વેપાર માટેનાં પ્રોત્સાહનો : વિદેશી આયાતકારોને સસ્તી, ઊંચી ગુણવત્તાવાળી અને મારો ત્યારે મળી રહે તેવી વસ્તુઓ માટે જે કોઈ પ્રોત્સાહનો આપવામાં આવે છે તેને નિકાસ-પ્રોત્સાહનો કહે છે. નિકાસ-પ્રોત્સાહન વિવિધ માધ્યમો દ્વારા પૂરાં પાડી શકાય છે. જેવા કે, (1) વેપારી સંધિઓ (2) નાણાકીય અને આર્થિક ઉતોજન વળતર (3) સંકલિત અને સુગ્રથિત આર્થિક પ્રોત્સાહન (4) બિનઆર્થિક સગવડો (5) નાણાકીય સવલતો અને સેવાઓ (6) વિશેષ આર્થિક વિસ્તારો (8) નિકાસ-પ્રક્રિયા વિસ્તાર.

આયાતવિધિ : વિદેશમાંથી ભારતમાં માલ મંગાવવામાં આવે ત્યારે આયાત કરી કહેવાય. આયાત કરનાર બક્ઝિતને આયાતકાર કહે છે. માલની આયાત કરવાની વિધિને આયાતવિધિ કહે છે. (1) આયાત પરવાનો મેળવવો (2) હૂંડિયામણ મેળવવાની વ્યવસ્થા કરવી (3) ઓર્ડર મૂકવો (4) શાખપત્ર મોકલવું (5) યોગ્ય દસ્તાવેજો મેળવવા (6) માલપ્રાપ્તિનો ઓર્ડર મેળવવો (7) આયાત-જકાત ભરવી (8) ડોક ચાર્જની ચુકવણી કરવી (9) માલનો કબજો મેળવવો.

નિકાસવિધિ : ભારતમાંથી વિદેશમાં માલ મોકલવાની વ્યવસ્થાને નિકાસ કરી કહેવાય. નિકાસ કરનારને નિકાસકાર કહે છે. નિકાસકાર માલની નિકાસ કરવા નીચેની વિધિ કરે છે :

(1) ઓર્ડર મેળવવો (2) નિકાસ પરવાનો મેળવવો (3) માલ એકઢો કરવો (4) હૂંડિયામણ અંગેની કામગીરી (5) શાખપત્ર મેળવવું (6) શિપિંગ ઓર્ડર મેળવવો (7) જકાતવિધિ (8) માલનું પેંડિંગ અને માર્કેંગ કરવું (9) માલનો વીમો લેવો (10) કાર્ટિંગ ઓર્ડર મેળવવો (11) કપ્તાન કે સાથીની રસ્સીદ (12) બિલ ઓફ લેડિંગ મેળવવું (13) ઉત્પત્તિનું પ્રમાણપત્ર (14) વેપારી એલચીનું ભરતિયું (15) દસ્તાવેજો મોકલવા (16) નાણાંની વસૂલાત કરવી.

વિશ્વ વેપાર સંગઠન અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર સંધિકરાર : સમગ્ર વિશ્વનો એક જ વ્યાપાર મંચ ઊભો થાય અને વૈશ્વિકરણનો માર્ગ અને વ્યાપ વધે તે માટે વિશ્વવ્યાપાર સંગઠન 104 દેશોના હસ્તાક્ષર દ્વારા અમલી બન્યું છે. જેથી સમગ્ર વિશ્વ એક ગામડું બન્યું છે. GATT ભારત સરકારે પોતાના ઉદ્યોગ-ધંધાના વિદેશી પ્રવાહો સાથે જોડવા વિવિધ દેશો સાથે કરાર કર્યા છે તેને આંતરરાષ્ટ્રીય સંધિકરાર કહે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની સમસ્યાઓ : (1) ચલણની સમસ્યા (2) ભાષાની વિવિધતા (3) અંતરની મુશ્કેલી (4) પ્રતિબંધો અને અંકુશ (5) જોખમ (6) કાયદાઓમાં તફાવત (7) વેપારી સંપર્કનો અભાવ (8) તોલમાપની મુશ્કેલી

આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનો તફાવત : અર્થ - ચલણ - કાયદા - ભાષાની મુશ્કેલી - સરકારી નિયંત્રણો - જોખમનું પ્રમાણ - અંતર - વીમો - જકાતનની ચુકવણી.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

- (1) એક દેશનો અન્ય દેશ સાથેનો વેપાર એટલે શું ?
(A) સ્થાનિક વેપાર (B) પ્રાદેશિક વેપાર (C) રાષ્ટ્રીય વેપાર (D) આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર
- (2) આયાતકાર ઓર્ડરમાં જે વિગતો દર્શાવે છે તે પત્રને કયા નામે ઓળખવામાં આવે છે ?
(A) Input (B) OGL (C) L/C (D) Indent

- (3) ક્યા પ્રકારના વેપારથી હૂંડિયામણ પ્રાપ્ત થાય છે ?
 (A) નિકસ વેપાર (B) આયાત વેપાર (C) આંતરિક વેપાર (D) પ્રાદેશિક વેપાર
- (4) નિકસકારને બિલ ઓફ લેડિગ કોણ આપે છે ?
 (A) વીમાકંપની (B) જહાજ કંપની (C) જહાજનો કપ્તાન (D) બેન્ક
- (5) માલ જે દેશમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તે જાળવતા પ્રમાણપત્રને શું કહે છે ?
 (A) વેપારી એલચીનું ભરતિયું (B) ઉત્પત્તિનું પ્રમાણપત્ર
 (C) શિપિંગ ઓર્ડર (D) શાખપત્ર
- (6) શિપિંગ ઓર્ડર કોણ આપે છે ?
 (A) જહાજનો કપ્તાન (B) જહાજ કંપની (C) જહાજનો માલિક (D) મધ્યસ્થ બેન્ક
- (7) ભારતમાં હૂંડિયામણ ઉપર કઈ બેન્કનું નિયંત્રણ છે ?
 (A) સ્થાનિક બેન્ક (B) વેપારી બેન્ક (C) રિઝર્વ બેન્ક (D) કૃષિ બેન્ક
- (8) માલનું પોકિંગ બરાબર ન હોય તો જહાજનો કપ્તાન નિકસકારને કેવી રૂસીદ આપે છે ?
 (A) ખામીવાળી રૂસીદ (B) ચોખ્ખી રૂસીદ (C) અધૂરી રૂસીદ (D) ફાટેલી રૂસીદ
- (9) નીચેનામાંથી ક્યા માધ્યમ દ્વારા નિકસ-પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે ?
 (A) વિશ્વ બેન્કના (B) વેપારી બેન્કના (C) વેપારી સંધિઓના (D) વેપારીઓના
- (10) બેન્ક નિકસકારની સૂચના મુજબ આયાતકાર પાસેથી બિલની રકમની ચૂકવણી સામે આયાતકારને જે દસ્તાવેજ આપે તેને ક્યા નામે ઓળખવામાં આવે છે ?
 (A) D/A (B) D/P (C) OGL (D) LOC
- (11) જહાજ કંપની અને નિકસકાર વચ્ચે આખું જહાજ ભાડે રાખવા માટે જે કરાર થાય છે તેને ક્યા નામે ઓળખવામાં આવે છે ?
 (A) ઈન્નેન્ટ કરાર (B) શાખાનો કરાર (C) ચાર્ટર પાર્ટી કરાર (D) નિકસ કરાર
જવાબ : (1) (D) (2) (D) (3) (A) (4) (B) (5) (B) (6) (B) (7) (C) (8) (A) (9) (C)
 (10) (B) (11) (C)

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) વિદેશ વેપારનો અર્થ આપો.
- (2) આયાત એટલે શું ?
- (3) નિકસ એટલે શું ?
- (4) સંજ્ઞા સમજાવો :
OGL, WTO, GATT, SEZ, EPZ, D/A, D/P.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂકમાં જવાબ આપો :

- (1) બિલ ઓફ લેડિગ એટલે શું ?
- (2) વેપારી એલચીનું ભરતિયું કોણે કહેવાય ?
- (3) વિદેશવેપારમાં ઉત્પત્તિના પ્રમાણપત્રની શા માટે જરૂર પડે છે ?
- (4) કમાન કે સાથીની રૂસીદ એટલે શું ?
- (5) ચાર્ટર પાર્ટી કરાર એટલે શું ?
- (6) શિપિંગ ઓર્ડર એટલે શું ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) નિકાસ વેપાર માટેનાં વિવિધ પ્રોત્સાહનોની ટૂંકમાં સમજ આપો.
- (2) આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં વિશ્વવ્યાપાર સંગઠન (WTO)ની ભૂમિકા સમજાવો.
- (3) આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર સંથિકચાર (GATT)ની નોંધ લખો.
- (4) ‘જહાજનો કપ્તાન કેટલીક વાર ખામીવાળી રસીદ આપે છે.’ વિધાન સમજાવો.
- (5) ‘વિશ્વ એક ગામડું’ વિધાનની યથાર્થતા સમજાવો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું મહત્વ સમજાવો.
- (2) આયાતવિધિ વર્ણવો.
- (3) નિકાસવિધિના તબક્કાની સમજૂતી લખો.
- (4) આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની સમસ્યાઓ વર્ણવો.
- (5) આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનો તફાવત જણાવો.

પારિમાણિક શબ્દો

શાખપત્ર	:	Letter of Credit
ડોકચાર્જ	:	Dock Charge
ડેમર્રેજ	:	Demurrage
શિપિંગ ઓર્ડર	:	Shipping Order
ચાર્ટર પાર્ટી કરાર	:	Charter Party Contract
કાર્ટિંગ ઓર્ડર	:	Carting Order
સાથીની રસીદ	:	Mate Receipt
SEZ	:	Special Economic Zone
EPZ	:	Export Processing Zone
OGL	:	Open General Licence
L/C	:	Letter of Credit
D/A	:	Documents against Acceptance
D/P	:	Documents against Payment
WTO	:	World Trade Organisation
GATT	:	General Agreement on Trade and Tariff
FTD	:	Free Trade Zone

